

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854, OMUİFD Haziran 2023, 54: 261-282

Sahih Kırâatlerin Tespit Kriterlerinde Gelişme ve Genişleme

Development and Expansion of the Criteria for the
Detection of Authentic Verses

Öğr. Gör. Dr. Yakup UZUN¹

¹Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kayseri

· yakupuzun@erciyes.edu.tr · ORCID > 0000-0001-7534-6880

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 01 Nisan/April 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 12 Haziran/June 2023

Yıl/Year: 2023 | **Sayı – Issue:** 54 | **Sayfa/Pages:** 261-282

Atrf/Cite as: Uzun, Y. "Sahih Kırâatlerin Tespit Kriterlerinde Gelişme ve Genişleme" Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 54, Haziran 2023: 261-282.

SAHİH KİRÂATLERİN TESPİT KRİTERLERİNDE GELİŞME VE GENİŞLEME

ÖZ:

Kur'ân-ı Kerim, edebiyatın ve belâgatın zirve olduğu bir dönemde inmiştir. O günlere tanık olan insanlar, Kur'ân'ın sûre ve âyetlerinin eşsiz nazmı ve güzelliği karşısında aciz kalmışlar, edipler ve muallaka şairleri bile hayranlıklarını dile getirmekten kendilerini alamamışlardır. Bu eşsiz eser, Hz. Peygamber (s.a.s.) vesilesiyle hem okunmuş hem okutulmuş hem de vahiy kâtipleri vasıtasıyla kayıt altına alınarak kuşaktan kuşağa aktarılmak suretiyle bizlere ulaşmıştır. Bu kuşakların en önemli halkalarını ashâb-ı kirâm, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn dönemleri oluşturmuştur. Özellikle bu kuşaklardan sahâbe, Hz. Peygamber'den işittiği ve öğrendiği kırâatleri şifahi hem de yazılı olarak aktarmada ilk halkayı teşkil etmişlerdir. Öyle ki bunlar, bizzat Hz. Peygamberden öğrendikleri kırâatleri bu şekilde aktarmanın yanı sıra Kur'ân kırâatlerine göre imlâ ve istinsah etmiş, arza-i ahîreye uygun kırâatleri iki şahit şartı ile titizlikle kaydetmişlerdir. Bu uygulamadan sonra kırâatlerin tespit kriterleri temayüz etmeye başlamış, bu kriterlerden *isnat* ve *Mushaf imlâsı* konusunda Müslümanlar arasında pek ihtilaf oluşmamasına karşın; *icma*, *tevatür şartı* gibi kriterler üzerinde birtakım farklı görüş ve yorumlar zuhur etmiştir. Arap olmayanların İslâm'a girmesiyle birlikte dildeki lahnın (hatanın) yaygınlaşması bariz bir şekilde görülür olmuştur. Bu da Kur'ân'ın doğru okunabilmesi için *Arapça gramerine uygunluk*, *harekeleme* vb. birtakım çalışmaların yapılmasını gündeme getirmiştir. Söz konusu çalışmalar ise sonraki dönemlerde belirlenen kırâatlerin sihat kriterlerini çeşitlendirerek ziyadeleştirmiştir. Bu bağlamda söz konusu çalışmayla kırâat ilminin tanımı kısa bir şekilde verilmiş, ardından sahih kırâatlerin tespit kriterleri Hz. Peygamber döneminden başlatılmak suretiyle sahâbe, tâbiîn ve tedvîn dönemlerini kapsayacak şekilde araştırılmış, bu kriterlerde gelişme ve genişleme olup olmadığı ortaya konmuştur. Neticede Hz. Peygamber ile başlayan bu uygulama, sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde merhale merhale gelişip genişleyerek tedvîn dönemine girildiği görülmüş, tedvîn döneminde ise tekâmül noktasına ulaştığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırâat, Sahih, Kriter, Sahâbe, Tâbiîn.

DEVELOPMENT AND EXPANSION OF THE CRITERIA FOR THE DETECTION OF AUTHENTIC VERSES

ABSTRACT:

The Holy Qur'an was revealed at a time when literature and eloquence were at their peak. People who witnessed those days were incapacitated by the unique poetry and beauty of the sūrah and verses of the Qur'an, and even the poets and muallaka poets could not help expressing their admiration. This unique work was both read and recited by the Prophet (s.a.s.) and recorded by the scribes of revelation and passed down from generation to generation. The most important rings of these generations were the periods of the Companions, the Tâbiîn and the Et-bâu't-tâbiîn. Especially among these generations, the Companions constituted the first circle in transmitting the qiraat that they heard and learnt from the Prophet both verbally and in writing. So much so that, in addition to transmitting the qiraats they learned from the Prophet in this way, they spelled and inscribed the Qur'an according to the Qur'anic qiraats, and meticulously recorded the qiraats in accordance with the arza-i ahîra with the condition of two witnesses. After this practice, the criteria for the determination of the Qur'anic fragments began to come into prominence, and although there was not much disagreement among Muslims on the issue of isnat and Mushaf orthography among these criteria, some different opinions and interpretations emerged on criteria such as ijma and the condition of tawaturat. With the entry of non-Arabs into Islam, the spread of lahna (error) in the language became evident. This, in turn, brought up the need to carry out some studies such as compliance with Arabic grammar, harekeleme, etc. in order to read the Qur'an correctly. These studies, on the other hand, diversified and enriched the criteria for the authenticity of the qiraats determined in the following periods. In this context, in this study, the definition of the science of qiraat is given briefly, and then the criteria for determining the authentic qiraat are investigated by starting from the Prophet's period and covering the sahâba, tâbiîn and tedvîn periods, and it is revealed whether there is development and expansion in these criteria. As a result, it was seen that this practice, which started with the Prophet, developed and expanded gradually in the sahâba and tâbiîn periods and entered the tedvîn period, and it was understood that it reached the point of perfection in the tedvîn period.

Keywords: Qiraat, Sahih, Criterion, Companions, Tâbiîn.

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm'le doğrudan ilişkisinden ötürü şer'i ilimlerin en değerlilerinden biri mesabesinde görülen kırâat ilmi, amelî bakımından Hz. Peygamber'e (s.a.s.) dayanmakta, nazari yönü ise hicri ikinci asra kadar gitmektedir. Şöyle ki Hz. Peygamber, kendisine vahyedilen âyetleri her yıl ramazan ayında Cibril'e (a.s.) okumuş, onun vefat yılı ramazan ayında ise bu okuyuşu, iki defa gerçekleştirmiştir. Hz. Peygamber'in bu okuyuşu da gelişigüzel gerçekleşmiş bir okuma olmamıştır. Zira o, bir yandan Kur'ân'ı sahih ve güzel okuyor, diğer yandan ashâbının da sahih okuması için onların bu uygulamaya şahitlik etmesini istiyordu. Kur'ân'ın ilk muhatabı olan sahâbiler de bu ameliyeye özen göstermiş, zamanlarının önemli bir bölümünü bu işe hasretmişlerdir. Öyle ki sahâbeden pek çok kişi diğer İslâmî disiplinlerde temayüz ettikleri gibi kırâat ilminde de ender yer edinmişler ve bu okumaları, Hz. Peygamber'den çeşitli vecihlerle bellemişlerdir.

Bunlardan bazıları bir vecih, bazıları iki vecih, diğer bazıları ise daha ziyade vecihle okumuşlar ve bu ilmi, silsile halinde sonrakilere nakletmişlerdir. Sahâbe, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından ardından da Kur'ân kırâatini önemsemeye devam etmiş, farklı vecihleri ve ilgili nakilleri muhafaza etmişlerdir. Kur'ân'ın Hz. Ebû Bekir döneminde Mushaf haline getirilmesinde ve Hz. Osman zamanında asıl nüshaya istinaden istinsah ettirilmesi gibi çalışmalarda da görev almışlardır. Sahâbilerin bir kısmı da kendileri için özel nüsha oluşturup Hz. Peygamber'den öğrendikleri kırâati diğer insanlara öğretmek için farklı bölgelere dağılmışlardır.

Ashâbtan sonra tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn nesli de aynı yolu izlemişlerdir. Hatta bunlar arasında hayatını Kur'ân ilmine vakfetmek suretiyle bu ilmin gerek kırâatiyle gerekse tâlimi ile meşhur olan âlimler zuhur etmiştir. Söz konusu âlimler; âdil, âlim, âmil, sâhib-i itkân ve sika olmaları hasebiyle halk nezdinde müktedâbih (kendisine uyulan) kişiler olarak anılmışlardır. On kırâat imamı olarak bilinen âlimler ile bu âlimlerin yolunu izleyen râviler ve sonrakiler, bu sâlih zümreye dahil olmuşlardır. Öte yandan kırâat ilminin, dirayetli insanlar arasında devam etmesinin yanı sıra selâhiyet sahibi olmayan kişilerin de bu alanda boy göstermesiyle, mütevâtir olmayan vecihlerle de okunmuş ve bu durum da Müslümanların ihtilâfa düşmesine sebep olmuştur. Bu duruma karşın kırâat âlimleri, buna müdahale etmiş, sahih kırâatleri sahih olmayan kırâatlerden ayırarak; senet, rivâyet, tarik, vecih vb. usuller ve şartlar belirlemişlerdir. Böylelikle başlangıçta şifâhî¹¹ olarak fem-i muhsin sahibi hocadan talebeye nakledilen bu ilim, zamanla usul ve kaide-leri olan bir hüviyete kavuşmuştur.

¹¹ Şifâhî okumaların da birtakım kaide ve kuralları vardır. Örneğin; Kur'ân-ı Kerîm'i fem-i muhsinden sema' yoluyla dinleme, arz yoluyla öğrencinin hocasına okuması, eda yoluyla tecvid kaidelerine göre okunması, koro çalışması, harf tâ'lîmi vb. uygulamalardır. Geniş bilgi için bk: Mehmet Ali Sarı, *Kur'ân-ı Kerîm'i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 25, 62-71.

Bu ilmin öneminden ötürü farklı kültürlerden pek çok kırâat âlimi ve günümüz çağdaş araştırmacıları, söz konusu ilimle ilgilenmiş ve konuyla ilgili müstakil eser telif etmeseler de çeşitli telifler içerisinde bu konuya bölüm veya bab başlığı altında ele almışlardır. Örneğin; kırâat âlimlerinden İbn Mücâhid (ö. 324/936), *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât* isimli eserinde sahâbenin kırâati ve rivayetlerinin tahlihi, kırâat imamlarından nakledilen vecih ve rivâyetlere itimad başlıkları altında bu konuya yer vermiştir. Endülüslü kırâat âlimlerinden Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırââti's-seb'a* isimli eserinde kırâat imamlarının usul ve ihtilâflarını etraflıca ele almış, bir başka eseri olan *Kitâbu't-teysîr fi'l-kirââti's-seb'a* isimli eserinde de imamların ihtilâflarını, sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde kurrâların kırâati ve sahih kırâatlerin şartları gibi konuları işlemiştir. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) ise *en-Neşr fi'l-kırâati'l-âşr* isimli eserinde sahâbenin kırâat vecihleri, kırâat nakletmede şifâhî yöntemeye dayanmanın rolü, sahih kırâatlerin rükünleri vb. konularda geniş bilgi vermiştir.

Günümüz çağdaş araştırmacılarına gelince bunlardan Muhammed Hamidullah; *Kur'ân-ı Kerim Tarihi* isimli eserinde Kur'an okuyuş biçimi, onun metninin sonraki kuşaklara ulaştırılması vb. konulara yer vermiştir. Abdulhamit Birışık; Hz. Peygamber (s.a.s.) ve sahâbe devrinde kırâat, kırâatlerin tevatürü meselesi gibi konuları *Kırâat İlmî ve Tarihi* isimli kitabıyla ele almıştır. Mehmet Dağ; *Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* isimli eseriyle kırâat ekolleşmesine paralel tercih, kırâatin temellendirilmesi gibi konuları işlemiştir. Mehmet Ünal; *Kırâat Kriterleri Bağlamında Kırâatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı* isimli makalesiyle kırâat kriterleri, tevatürlük ve kırâatlere kriter olarak girişi vb. konularda bilgi vermiştir. Son olarak Servet Kılıç ise *Kırâat İlmünde Mekki b. Ebî Tâlib* isimli doktora çalışmasıyla kırâatlerin ortaya çıkışının tarihi seyri, sahih kırâatlerin tespit kriterleri vb. konulara değinmiştir.

Ele aldığımız "Sahih Kırâatlerin Tespit Kriterlerinde Gelişme ve Genişleme" isimli makalede, söz konusu çalışmalardan istifade edilmiş, bunlardan farklı olarak bu başlık altında müstakil ve özgün bir çalışma olarak ortaya konmuştur. Yine Hz. Peygamber (s.a.s.) ve sahâbe döneminden başlamak üzere tâbiîn dönemi ve tedvîn dönemi kırâat tespit kriterleri belli bir sistem dahilinde verilmiş sonraki dönemler bir önceki döneme nazaran kıyasvarî bir usulla işlenmiştir. Ayrıca bu dönemlerde usul ve kaidelerin hangisinin daha önce ortaya çıktığı, hangisinin asıl ve belirleyici olduğu araştırılmış, zamanla ihdas edilen gelişme ve genişleme, belli bir sistem dahilinde tablolar eşliğinde kronolojik olarak ortaya konmuştur.

1. KIRÂAT İLMİ

Kirâat (القراءَة) lafzı, Arap dilinde (قَرَأَ) ka-ra-e fiilinden türemiş semâî mastardır. Bu lafız; tilâvet etmek, telaffuz etmek^[2], cehri veya hafi, nağmeli veya nağmesiz okumak anlamlarına gelmektedir.^[3] Yine (قَرَأَ) fiilinin bir diğer semâî mastarı olan Kur'ân (قُرْآن) lafzı ise lügatte ve Kur'ân'ın dilinde, zaman zaman kirâat ile eş anlamlı olarak zikredilmiştir.^[4] Kirâat lafzı, Kur'ân'da doğrudan geçmemekle birlikte, tilâvet anlamı ifade eden fiil, kip kalıplarında ve mastar olarak (قُرْآن) şeklinde pek çok yerde geçmektedir.^[5] Ayrıca bu lafız, kelimelerinin edâ keyfiyetini ve ihtilaflarını nakledenlere nispet ederek okumak anlamını da ihata etmektedir.^[6] Nitekim müelliflerden bir kısmı bu lafzı, “Lafızların tilâvet keyfiyetini ve ihtilaflarını nakleden kişiye isnat ederek bilmektir.”^[7] şeklinde tarif etmişlerdir. Bir kısmı da “Lafızların nasıl tilâvet edileceğini râvilere nispet etmek suretiyle bu lafızlar üzerindeki çeşitli vecihleri ele alan bir ilimdir.”^[8] demişlerdir. Diğer bir kısmı ise “Lafızlarda mütemadiyen oluşan vecih ihtilaflarını, Kur'ân nazmı açısından incelemeye alan bir ilim dalıdır.”^[9] ve “Kur'ân tilâveti sırasında kelime ve harfleri, birbirine ekleyerek okumaktır.”^[10] demişlerdir. Yine bu lafza, “Kur'ân lafızlarını harekeleme (tahrik), sükûn verme (teskin), ayırma (fasl), birleştirme (vasl), hattan düşürme (hazf), hatta gösterme (ispat) vb. konularda, imam ve râvilerin ittifak ve ihtilaflarını bildiren ilimdir.”^[11] diyenler olmuştur. Son olarak “Kur'ân lafızlarını, rivayet

^[2] Kirâat lafzıyla ilgili geniş bilgi için bk.: Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Abdü'l-Hamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), “kirâat”, 3/369-370; Ebü'l-Fezâil Râdiyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî, *et-Tekmilâ ve'z-zeyl ve's-sıla li-kitâbi Tâci'l-Luga ve Sihâhi'l-'Arabiyye li'l-Cevherî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütüb, 1973), “kirâat”, 1/38.

^[3] Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1430/2009), “kirâat”, 662-663; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîd*, thk. Muhammed Naîm (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1426/2005), “kirâat”, 1223; Subhî b. İbrâhîm Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlmi el-Melâyi'n, 1080), “kirâat”, 18-20.

^[4] Kur'ân ve kirâatlerin aynı mı, yoksa farklı mı? Bu konuda bilgi için bk.: Ebü Abdillâh Bedrüdî'nin Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Mektebetü Dâri't-Turâs, 1404/1984.), 1/318-322.

^[5] el-'Araf 7/204; en-Nahl 16/98; el-İsrâ 17/14, 45, 106; el-Kiyâmet 75/17, 18; el-İnşikâk 84/21; el-Alak 96/1, 3.

^[6] Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn*, 3/369-370; Sâgânî, *et-Tekmilâ ve'z-zeyl ve's-sıla*, 1/38; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okuma Kâideleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008), 61.

^[7] Ebü'l-Kasım (Ebü Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm Ebü Şâme el-Makdisî, *İbrâzi'l-me'ânî min hırzî'l-emânî fî'l-kirâati's-seb*, thk. İbrâhîm Atve İvaz (Kahire, 1402/1981), 12.

^[8] Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü't-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'în ve mürcidü't-tâlibîn* (Kahire: y.y., 1968), 3.

^[9] Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm*, thk. Kâmil Bekrî - Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr (Kahire, 1968), 2/6.

^[10] Ebü'l-Beka Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseyinî Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnân Derviş - Muhammed el-Misrî (Beyrut: y.y., 1413/1993), 703.

^[11] Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî Bennâ, *İthâfû fuzalâ'i'l-beşer fî (bi)'l-kirâati'l-erba'ate 'aşer*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâil (Beyrut: Alemlü'l-Kütüb, 1407/1987), 1/69.

ve tarikler bir olmak kaydıyla herhangi bir kırâat imamının bir diğer imama muhalif oluşudur.^[12] şeklinde bir tariften de söz etmek mümkündür.

1.1. Sahih Kırâatler

Muttasıl ve güvenilir bir senetle Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ulaşan, Hz. Osman tarafından istinsah ettirilip ilim merkezlerine gönderilen Mushaflara uyan ve bir vecihle de olsa Arap diline uygun düşen kırâatler, sahih kırâat olarak kabul edilir.^[13] Sahih kırâatler de kendi içerisinde mütevâtir ve meşhur olmak üzere ikiye ayrılır.

1.1.1 Mütevâtir Kırâatler(المتواتر)

Yalan üzerinde ittifak etmeleri aklen mümkün olmayan bir topluluğun, diğer bir topluluktan rivayet ettiği kırâatlerdir.^[14] Cumhura göre mütevâtir kırâatler yedi imamın naklettiği kırâatlerdir. Nitekim bu kırâatleri İbn Mücâhid (ö. 324/936); hicrî dördüncü asırda Medine'de Nâfi (ö. 169/785), Mekke'de İbn Kesîr (ö. 120/738), Basra'da Ebû Amr (ö. 154/771), Şam'da İbn Âmir (ö. 118/736); Kûfe'de Âsım (ö. 127/745), Hamza (ö. 156/773) ve Kisâî (ö. 189/805) ile yediyle sınırlandırmıştır.^[15] Ebû Amr ed-Dânî de yedi kırâat (Kırâat-i seb'a) konusunda İbn Mücâhid'in tercihlerini benimsemiş ve böylelikle bu görüş, İslâm dünyasında yedi mütevâtir kırâat olarak kabul görmüştür.^[16]

1.1.2. Meşhur Kırâatler (المشهور)

Sened-i sahih olup, Arap dili gramerine ve yazı itibarıyla Hz. Osman Mushaflarının hattına uygun, kurrâ arasında meşhur fakat tevatür derecesine ulaşamayan kırâatler olup bu çeşit kırâatler, gerek yedi gerek on ve gerekse diğer muteber kırâat imamlarınca makbul sayılmışlardır. Bu kırâat imamları; Ebû Ca'fer (130/747), Ya'kûb (205/820) ve Halef (229/843) olup İbnü'l-Cezerî'ye göre bu kırâatler, mütevâtir kırâatler kategorisindedir.^[17] Bu kırâatler dışında şâz^[18] ve mevzu^[19]

[12] Muhammed Azim Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1362/1943), 1/14, 15; Adem Demir, *İbn Âmir Kırâati ve Âsım Kırâatiyle Mukayyesesi* (Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 1.

[13] Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yüsus İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Debbâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/9-14; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/430.

[14] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9-14; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/430.

[15] Söz konusu imamların hoca ve talebeleri için bk.: Ebû Bekr Ahmed b. Müsâ b. el-Abbâs et-Temîmî İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1119), 53-88.

[16] Abdulhamit Birışık, "Kırâat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2022), 25/425-432.

[17] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9-14; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/430.

[18] Sihat şartlarından en az birini taşımayan kırâat şâz kabul edilmiştir.

[19] Hiçbir aslı olmadığı halde uydurma bir senetle birilerine nisbet edilerek nakledilen kırâatlerdir.

kırâatler de vardır. Yalnız bunlar, sahih kırâat kapsamında mütalaa edilmedikleri için konu bütünlüğü açısından bu kırâatlere yer verilmemiştir.

2. SAHİH KIRÂATLERİN TESPİT KRİTERLERİNİN TARİHİ SEYRİ

Bir kırâatin sahihliğinin tespitinde belli başlı kriterler esas alınır. Bu kriterler; kırâat senedinin sahih olması, Resmu'l-Mushaf hattına uygunluk ve Arap dilinde temel bulması gibi birtakım niteliklerdir. Kırâatin sahihliğinin tespitinde de esasen bu üç kriter temeldir.^[20] Fakat bu durum zamanlara, kimi zaman da mekânlara bağlı olarak değişkenlik arz etmiştir. Bu nedenle sahih kırâat tespit kriterleri mevzusunun tam olarak anlaşılması, bu meselenin tarihsel süreciyle birlikte bir bütün olarak ele alınmasıyla mümkün olabilmektedir. Zira kırâat tarihi incelendiğinde, söz konusu sahih kırâat kriterlerinin birden bire ortaya çıkmadığı görülecektir. Nitekim Kur'an vahyi, yirmi iki yılı aşkın bir süre zarfında tedricen inzal olmuş ve bu kriterlerin izleri de Kur'an'ın inzaliyle beraber görülmeye başlamış belli bir tarihsel süreçle birlikte gelişimini, tekâmülünü tamamlamıştır. Sahih kırâat tespit kriterleri içerisinde hangi kriterin daha önce ortaya çıktığı, hangisinin asıl ve belirleyici olduğu konusu önem arz eden bir meseledir. Bu nedenle kırâat ilminin temel meselelerinden biri olan kırâat tespit kriterleri ele alınırken hangi kriterin önce, hangisinin asıl ve belirleyici oluşu dikkate alınacak, çalışmanın boyutu elverdiği ölçüde bu konulara temas edilecektir.

2.1. Tedvin Öncesi Dönemde Kırâat Tespit Kriterleri

2.1.1 Hz. Peygamber ve Sahabe Dönemi Kırâat Tespit Kriterleri

Kırâat ilmi, ulûmu'l-Kur'an bahsinde mümtaz bir konumda olup Kur'an ilimlerinin en kadim konularından birini teşkil etmektedir.^[21] Tarihsel süreçle birlikte kırâatlerin sahihinin sahih olmayandan ayrılması, bunların belli bir sisteme göre dizayn edilmesi, çalışmamızın önemli bir alanını teşkil etmektedir. Zira sahih kırâatlerde senedinin sağlam olma şartının yanı sıra Mushaf hattına uyum ve dil yönünden bir temelin bulunma şartı, tarihsel süreç içerisinde oluşmuştur. Bununla kırâatler, sahih kategorisine dahil edilmiş ve senedi sağlam olduğu halde, Hz. Osman Mushafına uymayan kırâatler ise söz konusu son iki şarta istinaden, sahih kategori dışında tutulmuştur.^[22] Her ne kadar bu kriterlerin ilk olarak kim tarafından gündeme taşındığı bilinmese de sahih kırâatlerin tespit sürecini, Kur'an'ın inzaliyle birlikte başlatılanlar olmuştur.^[23] Hatta bu süreci daha da ileri taşıyarak Cibril'in

^[20] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9.

^[21] Haydar Muhammed Süleyman, "el-Kırâtu'l-Kur'âniyyetu beyne itbâi'r-rivâyeti ve kiyâsi'l-luğa", *Mecelle-tu'l-Ulûmi ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye* 8 (2011), 37.

^[22] Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed ed-Dimaşkî Saîd el-Efgânî, "el-İhticâc li'l-Kırâât", *Mecelle-tu Mecme'i'l-Lugati'l-Arabiyyeti* 18/36 (1973), 67.

^[23] Ramazan Aydın, "Türkiye'deki Farklı Kırâat Anlayışlarıyla İlgili Değerlendirmeler", *Mütefekkir Aksaray Üni-*

(a.s) Hz. Peygamber'e (s.a.s.) vahyi ulaştırmasından önce, bizzat vahiy meleğinin Kur'an-ı Yüce Allah'tan almasına dayandıranlar da yok değildir.^[24] Yalnız sahih kırâat kriterlerinin tespit sürecini, gerek Kur'an'ın Yüce Allah tarafından Cebrâil'e (a.s) vahyedilmesiyle başlatmak, gerekse de Cibrîl'in (a.s) Kur'an'ı Hz. Peygamber'e ulaştırmasına dayandırmak, kendi içinde birtakım ontolojik sorunlar barındırmaktadır. Şöyle ki Kur'an'ın farklı okunan kırâatleri içinden sahih olanlarının sahih olmayanlardan ayrıştırılması ihtiyacı, tarihsel süreç içinde ortaya çıkmıştır. Zira zamanla sahâbiler içinden farklı kırâatlerin zuhûr etmesi, lehçeleri farklı kabilelerin İslâm'a girişi ile okuma problemlerinin oluşması yine bunlara ilave olarak sonraki dönemlerde Mushafın harekesiz oluşundan kaynaklı lafızlarının yanlış telaffuzu bu duruma zemin hazırlamıştır.^[25] Öte yandan hem Yüce Allah'ın Cebrâil'e (a.s) Kur'an'ı vahyettiği esnada, hem de vahiy meleğinin Yüce Allah'tan aldığı vahiy Hz. Peygamber'e ulaştırdığı sırada Kur'an lafızlarının varlığına yönelik her hangi bir risk faktörü bulunmamaktaydı. Dolayısıyla böyle bir ortamda kırâatlere yönelik bir tespit olgusundan bahsetmek mantıki bir zemine oturmamaktadır. Kaldı ki nâzil olan Kur'an'da tashihi gerektirecek nedenler de henüz zuhur etmiş değildir.

Öte yandan Hz. Peygamber (s.a.s.), kendisine inen âyetleri, seçtiği kâtipler aracılığıyla kitabetini,^[26] arkadaşlarına ezberletmek suretiyle de hıfzını^[27] (korunmasını) sağlamıştır. Hz. Peygamber'in bu uygulaması, o zamana kadar inen Kur'an âyetlerinin bir bütün olarak muhafazası olup, farklı okunan kırâatlerle bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu meselede, Kur'an ve kırâat olgularını birbirine karıştırmadan doğrudan Hz. Peygamber'den almak, bir nevi Kur'an lafızlarının belgelenmesi anlamına gelmektedir.^[28] Öyle ki vahye muhatap olan sahâbiler, Hz. Peygamber'e inen âyetlerin ilâhiliğini Hz. Peygamber'den (s.a.s.) Kur'an olarak nakledilmesine bağlamışlardır. Onlara göre kırâat/tilâvetin geçerli olmasının tek şartı da budur.^[29] Bu da Hz. Peygamber'den bizzat işitilerek/sema'ın alınmasıyla veya Hz. Peygamber'den alan birisinin rivâyetiyle mümkün olmaktadır. Hz. Peygamber'den biza-tihi işiterek alan sahâbilerin kimileri de bunu başkalarına öğretme konusunda kendilerini sorumlu hissetmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber de Kur'an tilâvetini kendisinden müşafehe yoluyla alan bazı sahâbilerin isimlerini zikrederek onlardan

---

versitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi 3/6 (2016), 301.

[24] Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *el-Vahy ve'l-Kur'ânü'l-Kerîm* (Kahire: Mektebetü Vebbetün, 1406/1986), 10.

[25] Yusuf Alemdar, "Kırâatlerin Ortaya Çıkışı Meselelerine Yeni(den) Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 145.

[26] Ebû Abdullah Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaatu Lecneti't-Te'vîli ve't-Tercumeti ve'n-Neşr, 1354/1935), 20; Abdülâl Sâlim Mukrem, *Eseru'l-kırâati'l-Kur'ân'iyye fî'd-dirâsâti'n-nahvîyye* (Kuveyt: Mues-sesetu Alî Cerrâh es-Sabâh, 1398/1978), 5.

[27] Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2005), 40-44.

[28] Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*.

[29] Abdülhâdî Fadlî, *el-Kırâatu'l-Kur'âniyyetu târîhun ve ta'rîfun* (Lübnan: Merkezu'l-Ğadîr li'd-Dirâsâti ve'n-Neşri ve't-Tevzii, 1430/2009), 92.

Kur'an öğrenilmesini tavsiye etmiştir.^[30] Dolayısıyla Hz. Peygamber döneminde sahâbiler arasında yedi harf ruhsatı kapsamında ortaya çıkan kırâat ihtilafların çözümünde (henüz Hz. Osman Mushafları ortaya çıkmadığından) aranan tek şart, o kırâatin Hz. Peygamber'e (s.a.s.) dayanması olmuştur.^[31] Burada kırâat ilmiyle hadis ilmi arasında kaynağa ulaşma bakımından küçük bir farkın ortaya çıktığını da hatırlamak yerinde olacaktır. Zira hadis ilminde, Hz. Peygamber'den gelen bilgilerin sübûtunda, ona ulaşan sahih nakil yeterli görülürken, kırâat ilminde okunan âyetin Hz. Peygamber'e ulaşan sahih naklinin yanı sıra, müşafehe yoluyla da bizzat ondan işitilmesi şartı aranmıştır. Diğer bir ifadeyle Hz. Peygamber döneminde kırâatte nakilden kasıt, sahâbenin bizzat Hz. Peygamber'den öğrenip hıfzettikleri vahyin, sonrakiler eliyle yazıya dökülmüş halidir. Bu bilgiden hareketle bazı müellifler, "Sahâbiler, kırâat kriterlerini ilk olarak ortaya koyan kişilerdir." demişlerdir. Bunlara göre her ne kadar sahâbiler, söz konusu kaideleri yazıya geçirmiş olmasalar da bunun pratiğini bizatihi yapan kişilerdir.^[32]

Hz. Peygamber (s.a.s.) sonrasına gelindiğinde ise Kur'an'ın Mushaf haline getirilmesinde Hz. Ebû Bekir (ö. 14/636), nakli/rivâyeti öncelemiştir. Zira o, iki kapak arasına girecek olan vahiylerin tespiti meselesinde, âyetlerin bizzat Hz. Peygamber'den öğrenildiği şeklin esas alınmasını şart koşmuş ve bunun titizlikle yerine getirilmesini istemiştir.^[33] Söz konusu uygulamanın bu şekilde vuku bulduğunu Hz. Ömer'in (ö. 23/644) sahâbilerle, "Her kim ki Hz. Peygamber'den Kur'an'a dair ne aldıysa, onu bize teslim etsin."^[34] şeklinde yaptığı çağrısı da desteklemektedir. Öte yandan cem meselesinde sahâbeden gelen her bir âyet, hemen heyetçe kabul ediliyor da değildi. Bunun için oluşturulan komisyonun başında bulunan Zeyd b. Sabit (ö. 45/665) dahi ne kendi ezberinde olana, ne de kendisinin Hz. Peygamber'den şifâhen alıp yazıya geçirdiği Kur'an nüshalarına itimat ediyordu. Diğer sahâbiler için geçerli olan (bizzat Hz. Peygamber'den alıp yazdığına dair iki şahidin bulundurulması) ne ise kendisi için de geçerli olan oydu. Ancak bu kadar titiz bir çalışmanın ardından gelen âyetlerin vahiy olduğu kabul ediliyor ve bu şekilde iki kapak arasında cem'i sağlanıyordu.^[35]

Sahi kırâatlerin tespiti, Hz. Osman (ö. 17/656) döneminde Mushafın istinsah edilip sonrasında noktalanması ve harekelenmesi suretiyle Kur'an metninin belli

[30] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *el-Câmi' u's-sahîh* (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2002), "Fedâilü's-Sahâbe", 3548.

[31] Cemal Celûlî Devâcî, *Eserü'l-Kırââtü'l-Kur'ânîyyeti fî İntâci Teaddudü'd-Delâlat* (Cezayir: Câmiatu Ahmed b. Belleh Kismu'l-Lugati'l-Arabiyyeti ve Âdâbihâ, 2015), 39.

[32] Bu konuda bilgi için bk.: İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/4-6.

[33] Ebü'l-Kasım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûm tete' alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 59-77.

[34] Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as Siscistânî, *Kitâbü'l-mesâhif*, thk. Muhibbuddîn Abdü's-Suhân (Beyrut: Dâru'l-Besâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 1/171.

[35] Mustafâ Sâdık b. Abdurrezzâk b. Saîd b. Ahmed b. Abdilkadir Râfî, *İcâzü'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1393/1973), 1/39; Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, 57, 58.

bir standarda kavuşması evresinde de devam etmiştir.^[36] Hz. Osman, sahâbilerin de onayıyla Hz. Peygamber'in (s.a.s.) arza-i ahîredeki tilâvetini esas alarak Mushafın istinsahını sağlamış, sonraki süreçte de Müslümanlar, istinsah edilen bu Mushafın hattına uyan kırâatleri esas almışlar, Mushaf hattına muhalif olanları ise terk etmişlerdir.^[37] Hz. Osman, Mushafı istinsah işlemi iki prensip belirlemiştir. Bunlardan biri, sübûtu kesin olan kırâatlere meşruiyet kazandırmak suretiyle bunları muhafaza altına almak, bir diğeri ise kırâat olup olmadığı kesin olarak bilinmeyen daha çok sahâbilerin kendi kişisel Mushafına tefsir amaçlı yazdıkları müdrec kırâat kapsamındaki açıklamaları, ortadan kaldırmaktır.^[38] Hz. Osman'ın istinsah işinde benimsediği bu prensip, sonraki nesillerdeki her bir kurrâ için kırâatlerin sahihliğinin tespiti mevzuunda adeta bir mikyas olmuştur. Böylece sahih kırâatlerde Mushaf hattına uygunluk, nakil şartından sonra ikinci ve vazgeçilmez bir kriter olmuştur. Hz. Osman'ın Mushafı istinsah/çoğaltma işleminin ardından, Mushaf hattına uymayan kırâatler arza-i ahîre dikkate alınarak ve lev ki rivâyetleri sağlam da olsa nesh edilmiş ve bunlar, cumhur ulemâ tarafından sahih kırâatler dışında tutulmuştur.^[39]

Netice itibarıyla Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sonra çoğaltılan Mushaf, hiçbir dönemde kırâatlerin kabul şartlarının ilki olmamış, diğeri bir ifadeyle kabul şartlarının ilkinin oluşturduğu naklin yerini almamıştır. Yalnız Mushaf, Müslümanların tamamını Kur'ân lafızları üzerinde toplayan temel kaynak mesabesinde olmuştur.^[40] Bu yönüyle Mushaf hattı, kırâatlerden hangisinin sahih hangisinin gayri sahih olma durumuna göre Mushafa kaydedilen kırâat üzerinde bir hakem görevi görmüş, fakat kırâatleri sonradan ortaya çıkmış bir olgu gibi temelden inşâ etmemiştir. Öte yandan kırâat ehli, Mushafa uymayan bütün kırâatlerin terki konusunda ittifak etmişlerdir,^[41] Mushafı ise kırâat rivâyetlerinin tashihinde adeta bir mikyas yapmışlar; nakli, Mushafa tâbi kılan bir yaklaşım sergilemişlerdir. Çünkü onlara göre Resmü'l-Mushafın mevcudiyeti, bir nevi naklin garantisi mesabesinde olmuştur.^[42]

^[36] Albayrak Halis., "Taberî'nin Kırâatleri Değerlendirme ve Tercih Yöntemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2001), 128.

^[37] Ebû Şâme, *Mürşidü'l-vecîz*, 171.

^[38] Muhammed b. Abdullah Dirâz, *Medhalu ile'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfeti, 1404/1984), 1/25.

^[39] Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed Enbârî, *Îzâhu'l-vakfi ve'l-ibtidâ*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dimaşk: Matbûatu Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, 1391/1971), 1/282; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddin Abdisselâm İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ* (Riyad: Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vatanî, 1415/1995), 13/395; Ebû Şâme, *Mürşidü'l-vecîz*, 172-173.

^[40] Muhammed Şefiüddin, "el-Kırââtü fi'l-Kur'âni'l-Kerîmi ve Eseruhâ fi'l-Lugati'l-Arabiyye", *Dirâsâtü'l-Câmîeti'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye* 3/12 (2006), 50.

^[41] Enbârî, *Îzâhu'l-vakfi ve'l-ibtidâ*, 1/282.

^[42] Ebû'l-Hasen Alemüddin Alî b. Muhammed b. Abdissamed Sehâvî, *Fethu'l-vasîd fi şerhi'l-kasîd*, thk. Cemâl Şerîf-Mecdi es-Seyyid (Tantâ: Dâru's-Sehâbe, 1425/2004), 2/245.

2.1.2. Tâbiin Dönemi Kırâat Tespit Kriterleri

Mushafları çoğaltma işlemini tamamlayan Hz. Osman, bu Mushafları okuma konusunda mâhir sahâbilerle birlikte Mekke, Medine, Basra, Kûfe ve Şam gibi İslam merkezlerine göndermiştir.^[43] Hz. Osman'ın, Kur'an eğitimi konusunda yalnız Mushaf hattına itimat etmeyerek, Mushafların yanı sıra onu iyi okuyan mâhir sahâbileri de göndermesi, onun Kur'an eğitimi mevzusunda metinden ziyade önceliği, müşâfeheye verdiğini göstermektedir. Öte yandan Kur'an'ı sema ve müşâfehe yoluyla öğrenme hususunda ittifak olduğu için Kur'an'ı bu yol dışında mahza Mushaf hattına bağlı kalarak öğrenmeye çalışanlara Mushâfi denmiş ve bu durum, "İlmi sadece kitap üzerinden öğrenenlerden, Kur'an'ı sadece Mushaftan öğrenen Mushafilere almayın."^[44] vb. şeklindeki ifadelerle eleştirilmiştir. Bu nedenle tâbiin nesli de Kur'an kırâatini kırâatte mâhir olan bu sahâbilerden müşâfehe yoluyla almışlardır. Örneğin; Hz. Osman'ın Kûfe'ye Mushafın yanı sıra gönderdiği kırâat âlimi Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692), kırâat eğitimini bizzat bu işte hâzik olan Hz. Osman, Hz. Ali, Zeyd b. Sabit, Übey b. Kâ'b ve Abdullah b. Mes'ûd gibi sahâbilerden almıştır. Sonrasında Hz. Ali halife olup hilâfet merkezini Kûfe'ye taşıdığına, Kur'an kırâatini ondan tekrar alan Sülemî, Kûfe Camiinde kırk yıl süresince Kur'an eğitimi vermiştir. Onun vefatının ardından bu ameliyeyi, yedi kırâat imamından biri olan Kûfe imamı Âsım (ö. 129/747) devam ettirmiştir.^[45]

Kûfe vb. şehirlerde, kırâat eğitiminde mâhir sahâbilerin gözetiminde tâbiinden onlarca kişi yetişmiş ve bunlar Kur'an kırâatinde meşhur olmuşlardır. Sözü edilen kişiler hakkında, "Kur'an'ı sahâbeden bizzat öğrenen kendilerinden sonraki nesle bu ilmi öğretip onlara yol gösteren mâhir bir topluluktu. İnsanlar, Kur'an kırâatinde bunlara tâbî olup onların okuduğu gibi okudular."^[46] şeklinde iltifat cümleleri sarf edilmiştir. Yalnız Hz. Osman döneminde Mushafın istinsahı ve dağıtımından sonra, özellikle de tâbiin devrinin sonlarına doğru bazı problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Zira bu dönemde bir kısım kırâat ehli, senedi mütevâtir ve meşhur yolla gelmediği bilindiği halde, sırf Resmu'l-Mushafa muvafık olmasından ötürü bu kırâatleri okumayı tercih etmişlerdir. Kırâat ehli olmayan bidat ehli kişiler de bunu daha ileri taşıyarak ifrata kaçan bir yaklaşımla yalnız Mushaf hattına uyuyor gerekçesiyle vahiy temelli olmayan okumalar yapmışlardır. Nitekim Ubeyd b. Umeyr el-Leysî (ö. 74/694); fakih, kırâat âlimi ve muhaddis tâbiin olan Esved b. Yezîd en-Nehâî (ö. 75/695) ve tefsir, hadis vb. ilimlerdeki rivayetleriyle maruf olan

^[43] Abdulhay Huseyn Fermâvî, *Resmu'l-Mushafî ve Nuktâ* (Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyyetu, 1425/200), 1/136.

^[44] Ebû Ahmed el-Hasen b. Abdillâh b. Saîd el-Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddissîn*, thk. Mahmud Ahmed Mîrah (Kahire: Matbaatu'l-Arabîyyeti'l-Hadîse, 1402/1982), 1/7.

^[45] İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'*, 53-87; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006), 1/413-414.

^[46] Ebû'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ* ve *kemâlü'l-ikrâ*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Mekke: Mektebetu't-Turâs, 1987), 2/428.

tâbiünden Saîd b. Cubeyr el-Esedî (ö. 94/713) bu tür okuyuşlarıyla dikkat çekmişlerdir.^[47]

Tâbiin devrinin sonlarına doğru Kur'an kırâatinin sıhhati konusunda ortaya çıkan bu tehlikenin bertaraf edilmesi için ehli rivâyet ve dirayet âlimleri, bir dizi çalışma yürütmüşlerdir. Söz konusu çalışmalar; kendilerine ulaşan kırâatler içerisinde sahih senetli olup Mushaf hattına uyan kırâatlerin seçilmesi, adı geçen hatta muhalif olan okumaların ise terk edilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Mevzu bahis çalışmaların ardından sonraki nesiller de bunu kabul etmişler ve onların okudukları gibi okumayı sürdürmüşlerdir. Haliyle de kırâatler bu şekilde neşvüenma bulmuştur.^[48] Böylelikle sahih kırâat birikimi, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) semâ ve müşâfehe yoluyla sahâbeye, sahâbeden de tâbiin nesline, onlardan da meşhur kırâat imamlarına tevarüs etmiştir.

Tâbiin döneminde sahih kırâatin kriterleri bağlamında her ne kadar Mushaf hattına uygunluk aransa da yine ilk sırada rivâyete yer verildiği görülmüştür.^[49] Kırâat-i aşere imamlarından olan Hamza b. Habîb'in (ö. 156/773) arkadaşı Süleym b. İsâ'ya (ö. 188/804), 'Kırâat-i seb'a'nın ilk imamı Nâfî'nin (ö. 189/805) el-En'âm 6/57. ifadesini "يَقُصُّ الْحَقُّ" şeklinde okumasına karşılık, yine 'Kırâat-i seb'a imamlarından Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebû Amr'ın (ö. 154/771) söz konusu ifadeyi "يَقُصُّ الْحَقُّ"^[50] şeklinde okuduğu haberi verilince; Süleym b. İsâ, imam Nâfî'nin "Biz kırâati Arap diline kıyas yaparak almadık, bilakis biz onu rivâyete aldık."^[51] ifadesiyle karşılık vermiştir. Bu da tâbiin döneminde de sahih kırâatin tespitinde ilk ve en önemli kriterin söz konusu kırâatin sahih senedi olduğunu ortaya koymakla tadır. Her iki kırâatte sahih olmasına karşılık imam Nâfî'nin bu tutumundan, Ebû Amr'ın kırâatini kabul etmediği anlamı çıkarılamaz. İmam Nâfî'nin bu tavrı, yalnız tercihten ibarettir. Diğer bir ifadeyle burada ortaya çıkan durum, imam Nâfî'nin kendi kırâatini Ebû Amr'ın kırâatine tercih etmesidir.^[52] Verilen bu bilgiden hareketle, söz konusu dönemde kırâatlerin kendilerine isnat edildiği meşhur imamların, sahih kırâatlerde mahza nakli/senedi yeterli gördükleri anlamı çıkarılamaz. Zira meşhur yedi imamdan biri olan İbn Âmir (ö. 118/735), bir kırâatin kabulü için onun hem Hz. Peygamber'den (s.a.s.) gelen bir rivâyete dayanması, hem de resm-i hatta muhalif olmayıp Arap gramerine de uyum sağlaması^[53] gerektiğini ifade et-

[47] Bennâ, *İthâfû fuzalâ'î'l-beşer*, 1/67-81.

[48] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/11-14.

[49] Mehmet Dağ, *Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 176-177.

[50] Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân Dâni, *Kitâbu't-teysîr fî'l-kırâati's-seb'*, thk. Halef b. Hammûd b. Sâlim es-Sağdalî (by.: Dâru'l-Endülüs, 1436/2015), 341; Abdu'l-Fettâh Pâluvi, *Zübdetü'l-irfân* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanîfiyye, ts.), 54.

[51] Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ*, 1/240.

[52] Servet Kılıç, *Kırâat Âlminde Mekkî b. Ebî Tâlib* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Doktora Tezi, 2021), 80.

[53] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/135-146.

miştir.^[54] Bu da kırâatte rivâyetin yanı sıra birtakım şartların da edâ ehl-i imamlar nezdinde temel prensip olarak ileri sürüldüğünü göstermektedir.^[55]

Kırâat tarihi bağlamında bir bütün olarak sahih kırâatlerde bulunması gereken şartların ortaya çıkışını, geçirdiği evreleri, tarihsel sürecini Hz. Peygamber devrinde başlayarak sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde vuku bulan rivâyetler ışığında ele almaya çalıştık. Görüldüğü üzere sahih kırâat birikimi, tâbiîn dönemine kadar senet ve Mushaf hattıyla güvence altına alınmıştır. Sahih kırâatin belirlenmesiyle ilgili herhangi bir sorun çıkması halinde ise o kırâatin sahih senedi ve Resmu'l-Mushafa uygunluğu prensibi aranmış ve bu yöntemle sorunlar çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Yine bu dönemin hicrî ikinci asrın sonlarına doğru kırâat konusunda mâhir olan âlimler vasıtasıyla, bütün kırâat birikimi bir araya getirilmiştir. Böylelikle rivâyet ve vecihler, okuyanlara nispet edilerek sahih kırâatler, sahih olmayanlardan ayrıştırılmıştır.^[56]

Kırâatleri kurrâ sahâbilerden doğrudan alan tâbiîn, aldıkları bu kırâati aralarında aşere imamlarının ve bunların râvilerinin de bulunduğu tebeu't-tâbiîne nakletmişlerdir. Bu dönemde kırâat ilmiyle ilgili tedvîn süreci başlamadığından, makbul kırâatlerin kabul şartlarıyla ilgili yazılı bir metin de henüz teşekkül etmiş değildir. Her ne kadar hicrî birinci ve ikinci asırlarda yaşamış olan bazı meşhur imamlarla, ardından gelen kırâat âlimlerine nispet edilen birtakım eserler zikredilse de, bunlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde söz konusu eserlerin, kırâat ilminin esaslarıyla ilgili bütün meselelere şâmil olmadığı görülecektir. Bu da, söz konusu dönemin kırâat tarihi açısından tedvîn asrının değil, aksine hıfz asrının genel karakteristik özelliğini yansıtmaktadır. Nitekim bu dönemin eserleri, genel olarak kırâat ilminin tâli meseleleriyle ilgili, kapsamı dar risâleler şeklinde zuhur etmiştir.^[57]

Hicrî birinci ve ikinci asırdaki kırâat âlimlerinin tilâvet ettikleri sahih kırâatleri yazıya geçirmeme nedenine gelince bu konuda, "Hicrî birinci asırda kârilere, okudukları kırâat rivâyetlerinin sahihliğinde herhangi bir şüphe duymadıkları için tedris ettikleri ilimleri kayda almamışlardır."^[58] şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Bu dönemde her ne kadar sahih kırâatlerin tespitinde senet ve Mushaf hattına uy-

[54] Mehmet Ünal, "Kırâat Kriterleri Bağlamında Kırâatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2011), 82-83.

[55] Kırâat imamlarının sahih kırâat mevzuunda nakli öncelediğine dair örnekler için bk: İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'*, 15, 53, 87.

[56] Albayrak Halis, "Kırâat Sorunu", *Dinî Araştırmalar Dergisi* 4/11 (2001), 29; Kılıç, *Kırâat İlminde Mekkî b. Ebî Tâlib*, 64, 65.

[57] Muhammed b. İbrahim Âli İsmail Nebîl, *İlmu'l-kırâati neş'etuhu etvâruhu eseruhu fî ulûmi's şer'iyye* (Riyad: Mektebetu't-Tevbeti, 1421/2000), 1/103.

[58] Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li funûni'l-kırâât*, thk. Âmir es-Seyyid Osmân - Abdussabûr Şâkir (Kahire: y.y., 1392/1972), 1/85.

gunluğun ardından dil şartı gelse de,^[59] bu üç şartın gerekli olduğuna dair yazılı metinler henüz bulunmamaktadır. Sahih kıraatlerdeki mezkûr şartların gerekli oluşları ise o dönemlerde yaşanan tarihsel vakıaların satır aralarından çıkmaktadır. Yalnız daha önce ifade ettiğimiz üzere sahih kıraatlerin tespit sürecini, sahâbenin Hz. Peygamber'den (s.a.s.) vahyi aldığı andan Hz. Osman'ın Mushafları istinsah ettirip şehirlere gönderdiği sürece kadar götüren yaklaşımlar da olmuştur. Zira bu düşüncede olanlara göre, sahâbe Hz. Peygamber'den kıraatleri alırken bu uygulamanın nakil/senet yönünü de başlatmış, Mushafların çoğaltılması da bu işin bir diğer sacayağını oluşturmuştur. Netice itibarıyla bu süreç, dil âlimlerinin dille ilgili kaidelerini belirlemeden ve sahih kıraatlerin kayda geçirilme sürecinden daha önceleri başlamıştır, diyebiliriz.^[60]

Öte yandan tâbiîn devrinde kıraat ilminde insanların kendilerine iktidâ ettiği meşhur imamlar nezdinde sahih kıraatlerin tespit kriterleri net olsa da, o dönem yaşayan toplumun genelinin zihninde söz konusu kriterler henüz tam olarak netleşmemiştir. Bu dönemde yaşayan avam, bu işte mâhir olan kıraat imamlarına tabi olarak okuma yapmışlar ve böylece sahih olmayan kıraatleri okuma tehlikesinden emin olmuşlardır. Bu durum şu şekilde de ifade edilebilir; avam tarafından, mâhir olan okuyucuların kıraatlerinin tercih edilmesi, onların okuyuşlarına olan güvene dayanırken, işin ehli olan âlimlerin tercihi ise sahih kıraat kriterlerinin tümünü bünyesinde barındırmasına dayanmaktadır. Yoksa mâhir imamların tilâvetleri, sahih kıraat kriterlerinden mezkûr üç şartı taşımadığı hâlde sırf o imamlar yoluyla geldiği için tercih edilmemiştir. Zira kıraat ilminde sahih kategorisini ilk defa yedi imama tahsis eden İbn Mücâhid'in (ö. 324/936) bu yedi imam vasıtasıyla gelen şâz kıraatler hakkında da, *eş-Şevâzu fi'l-kıraat* isimli bir eser telif etmesi, ona göre de yedi kıraat imamından gelen her bir rivâyetin şeksiz şüphesiz kabul edilmediğini ortaya koymaktadır.^[61] Şunu da ifade edelim ki İbn Mücâhid, hicrî dördüncü asırda Medine'de Nâfi' (ö. 169/785); Mekke'de İbn Kesîr (ö. 120/738); Basra'da Ebû Amr (ö. 154/771); Şam'da İbn Âmir (ö. 118/736); Kûfe'de Âsım (ö. 127/745), Hamza (ö. 156/773) ve Kisâî (ö. 189/805) ile kıraatleri yediyle sınırlandıran ilk kişi olduğu söylene de^[62] onun bu tasarrufu, imamları yedi ile sınırlama konusunda ilk olup, imamları belirleme konusunda ilk değildir. Nitekim kıraatle ilgili telif edilen eserlere, nakledilen rivayetlere göz atıldığında, İbn Mücâhid'den önce bu konuda farklı tasarruflarda bulunan müellifler de vardır. Örneğin; İbn Mücâhid'den evvel yaşamış

[59] Kıraat âlimlerinin dil kriterine yaklaşımları hakkında bilgi edinmek için bk.: Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân Dâni, *Câmi' u'l-beyân fi'l-kirââtî's-seb'*, thk. Muhammed Saddûk el-Cezâirîyyi (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1426/2005), 1/42; Ebû Muhammed (Ebû'l-Kâsım) Kâsım b. Fîrûh b. Halef Şâtîbî, *Hirzû'l-emânî ve vec-hû't-tehânî* (Medine: Mektebetü Dâri'l-Hüdâ, 1431/2010), 3-5, 95.

[60] Ğânim Kaddûrî, *Resmu'l-Mushaf dirâsetun legaviyyetun târîhiyyetun* (Bağdat: el-Lecnetu'l-Vataniyyetu li'l-Ihtifâli bi-Metlail-Karni'l-Hâmisi Aşere'l-Hicriyyi, 1982), 631-632.

[61] Ebû'l-Feth Osmân b. Cini el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi şevâzî'l-kirâât ve'l-izâh 'anhâ*, thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebî (Kahire: Lecnetü lhyâi Kütübî's-Sünneh, 1994), 1/35.

[62] İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'*, 53-87.

Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm (ö. 224/838), telif ettiği *Kitabü'l-kırâat* isimli eserinde, içerisinde mütevâtir yedi kırâatin de bulunduğu otuz iki kırâatten bahsetmiş; İbn Cübeyr (ö. 258/872), kırâatler hakkında *Kitabü'l-hamse* adında yalnız beş kırâatin zikredildiği bir eser telif etmiş; Ebû İshak el-Cehdamî (ö. 282/896) ise çalışmasında yirmi kırâate yer vermiştir. Bunlara ilave olarak bilinen yedi kırâate Ya'kûb el-Hadramî'yi (ö. 205/821) de eklemek suretiyle *Kitâbü's-sâmine* adıyla sekiz kırâati tespit eden eserler de yok değildir.^[63]

Konuyla ilgili olarak bazı müellifler, teliflerinde meşhur yedi kırâat imamının hiç birinin isimlerini zikretmeyerek, gerek derece gerekse de okuyuş bakımından daha üstün olan kırâat imamlarının isimlerini zikretmişlerdir. Bazıları ise yedi imamdan bazısının isimlerini terk ederek bunları eserlerinden çıkarmışlardır.^[64] Yine bazı müellifler de yedi ve on imama nispet edilen her kırâati okumak câiz değildir demişler ve bu okuyuşlardaki kırâati, müşafehe yoluyla ve muttasıl senetle doğrudan alma şartına bağlamışlardır.^[65] Hülâsa bu konuda, kırâati okuyan kâriden ziyade o kırâatin sahih bir yolla nakledilmesi, esas belirleyici etken olmuştur.

Bu dönemin kırâat tespit kriterlerini daha derli toplu görme adına söz konusu zaman diliminin meşhur kırâat imamlarının sahih kırâatleri belirlemede esas aldıkları kriterleri belli bir tasnife göre vererek önceki döneme nispeten meydana gelen gelişim ve genişlemeyi gözler önüne sermek istiyoruz.

Tespit Edenlerine Nispetle Tâbiîn Dönemi Kırâat Kriterleri		
1	Kırâatin Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sadır olan bir nakle/ esere dayanması.	İbn Âmir, Ebû Amr, Hamza ve Nâfî'.
2	Arap gramerine uygun olması.	İbn Âmir, Ebû Amr, Hamza, Nâfî' ve Kisâi.
3	Resm-i hatta uygun olması.	İbn Âmir, Ebû Amr ve Hamza.
4	Kırâat imamlarının çoğunluğunun muvafakatı.	İbn Âmir, Ebû Amr, Hamza, Nâfî' ve Kisâi.
5	Kırâatin, üzerinde ihtilaf edilmeyen âyetlerine uygunluğu.	Ebû Amr.
6	Med ve benzeri konularda zorlamalardan kaçınılması.	Hamza.
7	Kendi beldesinde bulunan daha önce yaşamış imamların kırâatiyle ilintili olması.	Nâfî'.
8	Şaz kırâatlerden uzak durulması.	Nâfî'.
9	Zorlamalardan kaçınılması.	Nâfî'.
10	İmamların okuduğu kırâatlere uygun olması.	Kisâi.

^[63] Abdulhamit Birişik, *Kırâat İlmî ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2004), 51.

^[64] Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Mekki, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâat*, thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebî (Mısır: Dâru'n-Nehza, 1977), 36-41.

^[65] İbrahim b. Said Dûsrî, *el-Minhâc fî'l-hukmi ala'l-kırâat* (Riyad: Dâru'l-Hadâreti li'n-Neşr ve't-Tevzîi, 1424/2003), 1/70.

Tabloda müşahede edildiği üzere üç şartın yanı sıra her bir imam/müellifin kendine özgü birtakım tâlî şartlar ileri sürdükleri görülmektedir. İmam/müelliflerin ilave ettikleri bu şartların, ilk üç şarta nazaran tercihi bir durum olduğu değerlendirilmektedir. Örneğin; Nâfi' dışındakiler, kırâatin Hz. Peygamber'den (s.a.s.) gelen bir nakle/esere dayanmasında^[66] mutabakat halindedirler. İbn Âmir (ö. 118/735), Ebû Amr (ö. 154/771), Hamza b. Habîb (ö. 156/773), Nâfi' b. Abdîrahmân (ö. 169/785) ve Kisâi (ö. 189/805) Arap diline uygunluk konusunda ittifak etmişlerdir.^[67] Nâfi' ve Kisâi'nin dışındakiler, resm-i hatta Mushafa uygunluğu aramışlardır. Ayrıca Ebû Amr, kırâatin, Kur'an'ın üzerinde ihtilaf edilmeyen âyetlerine uyma şartını; Hamza, med ve benzeri konularda zorlamalardan kaçınmayı;^[68] Nâfi', kendi beldesinde bulunan daha önce yaşamış imamların kırâatine bağlılığı, şaz kırâatlerden uzak durmayı, zorlamalardan kaçınmayı; Kisâi ise imamların okuduğu kırâatlere uygunluk şartlarını ilave etmişlerdir.^[69] Netice itibarıyla bu dönemin başında Hz. Peygamber'den sadır olan bir nakle dayanması, Arap gramerine ve resm-i hatta uygun olması şeklindeki sahih kırâatlerde belirlenen üç şartın/kriterin, dönemin sonlarına doğru kırâat imamları vasıtasıyla ilave kriterlerle genişlediği anlaşılmaktadır.

2.1.3. Tedvîn Dönemi Kırâat Tespit Kriterleri

Kırâat ilmi, hicrî III. asrın başlamasıyla birlikte tedvîn dönemine girmiştir. Bu devirde sahih kırâatleri tespit kriterleri, kırâat âlimleri tarafından hem müşafeye yoluyla hem de kaleme aldıkları eserleri vasıtasıyla çift yönlü bir uygulamayla gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle tedvîn döneminde tercih edilen kırâatlerde bir belirginlik söz konusu olmuştur. Her ne kadar kriter belirleme işi tedvîn döneminden önce başlamış ve bu hususta birtakım kayıtlar alınmış olsa da tedvîn dönemiyle birlikte bu iş sistemli hale gelmiştir.^[70] Tedvîn dönemi kırâat âlimleri, telif ettikleri eserlerini ya tebeu't-tâbiîn dönemi meşhur imamların kırâatlerine ya da onlardan daha önceki imamların kırâatlerine dayandırmışlardır. Bu sebeple bu dönemin âlimleri açısından sahih kırâatlerde olması gereken kriterler, hem kendi zihinlerinde, hem de meşhur imamların okuyuşlarını tercih eden okuyucuların zihninde her hangi bir tereddüt bırakmamıştır.

Çalışmamızın bu aşamasına kadar verilen bilgilerin ardından hicrî ilk dört asır başta olmak üzere, kırâat ilminin duayenlerinden olan İbnü'l-Cezerî'ye kadarki zaman diliminde, kırâat âlimlerinin sahih kırâat kriterleri ile ilgili değerlendiri-

^[66] Muhammed Bâlvâlî, *el-Ihtiyârü fi'l-kırâati ve'r-resmi ve'd-dabt* (Tunus: Vizâratu'l-Evkâfi ve ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1418/1997), 1/47.

^[67] Bâlvâlî, *el-Ihtiyâr*, 1/57.

^[68] Bâlvâlî, *el-Ihtiyâr*, 1/60.

^[69] Bâlvâlî, *el-Ihtiyâr*, 1/67.

^[70] Osman Bayraktutan, *Kırâatlerde Tevâtür Olgusu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Doktora Tezi, 2015), 74.

melerini kronolojik bir insicam içerisinde vermek istiyoruz. Bunu yapmaktaki amacımız tarihi seyirle birlikte sahih kırâat kriterlerini belirlemede, zamanla ne gibi bir gelişmeler olmuş bunu bir bütün olarak ortaya koyabilmektir. Ayrıca bu sıralamadan fark edilecek bir diğer husus ise yukarıda verdiğimiz ilk üç şartın, hemen bütün kırâat imamları tarafından da benimsenmiş olmasıdır. Yalnız bu üç şartın yanı sıra her bir imamın kendine özgü birtakım tâlî şartlarının varlığını da hatırlamak gerekir. Araştırma yapıldığında imamların ilave ettikleri bu tâlî şartların, ilk üç şarta göre teferruat sayılabilecek tercihi içtihatlar olduğu görülecektir.

Öte yandan kırâat literatürüne bakıldığında bir kırâatin tespit ve tercih mevzuunda başvurulması gereken kriterler birbirinden çok farklı olmamasına karşın, gelenek içinde kırâatlerin iç içe geçtiği bir ortamda kırâatlerin tespit ve tercihi konusunda birtakım farklı tercihler olmuştur. Bu konuda bazı müellifler, bu işte esaslı bir problemin bulunduğunu bu karışık ortamın ve otantik kırâat farklılıklarının, otantik olmayanlarla karıştığını söylemişlerdir.^[71] Bu ortamdan çıkmak için kırâat âlimleri, sahih kırâatleri tespit ederek, sahih olmayanlarından ayırma çabasına girişmişler, bunu yaparken de sahih kırâatlerin referanslarını ortaya koyarak bir kırâatin sahihliğini ispat için gerekli bazı kriterler geliştirmişlerdir. Neticede bu kriterlere uyanları almışlar, uymayanları ise terk etmişlerdir. Kırâat âlimleri, bu tespit işlemine ilâve olarak sahih kırâatler içerisinde tercih de yapmışlardır. İlk bakışta bu durum, normal bir hadise gibi gözükabilir. Haddi zatında tercih, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) başlangıçta birkaç farklı okumadan birisini seçme serbestiyetine dayanan sahâbeden günümüze gelen kadim bir uygulamadır. Yalnız oluşan söz konusu durum, tespit ve tercih karmaşası olarak görülmüştür. Bu da, tâbiinin bir yandan sahih kırâatleri sahih olmayanlardan ayıklaması, öte yandan tespit edip ayıkladığı sahih kırâatler arasından tercih yapabilmesidir. Diğer bir ifadeyle tâbiin, kırâatlerin sahihliğini tespit ederken, *isnat ve Resmu'l-Mushafı* vazgeçilmez unsur olarak görmüş; bazıları da buna Arap dili" şartını ilave etmişlerdir. Tercih işlemi yaparken de, tâbiin kırâatini "Ben Peygamber'den alan şu sahâbeden bu kırâati aldım" veya "Bu kırâat, Resmu'l-Mushafa uyuyor"; "Arap dilinin şu kaidesine uyuyor" şeklinde delil getirmişlerdir. İşte bu bağlamda sahih kategori şartlarını taşıyan söz konusu iki kırâatin, yine bunlara uyduğu için bu kırâatlerin tercih edilmesinin mantığı sorgulanmıştır. Zira iki kırâatte, senedi sahih, Resmu'l-Mushafa ve Arap dili kaidelerine uyuyor. İşte bu üç unsurun, bir taraftan tespit, bir taraftan da tercihte kullanılması temel sorun olarak görülmüştür."^[72]

Yukarıdaki ifadede görüldüğü üzere sahih kırâatleri belirlemede mezkûr üç şartı taşıdıktan sonra, söz konusu kırâatin tercih edilmesine sebep olarak yine mezkûr üç şarta atıfta bulunmanın bir çelişki olduğu söylenmiştir. Zira bir kırâat sahih kapsamına girmişse, bundan sonra artık o kırâatin tercih edilip okunmasın-

^[71] Dağ, *Geleneksel Kırâat Algisına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 174-175; Kılıç, *Kırâat İliminde Mekki b. Ebî Tâlib*, 72.

^[72] Dağ, *Geleneksel Kırâat Algisına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 174-175; Kılıç, *Kırâat İliminde Mekki b. Ebî Tâlib*, 72, 73.

da göz önünde bulundurulması gereken şey, meşhur sahih kırâat kriterleri değil de, bir kırâat imamından diğerine değişebilen tamamen subjektif tercihler olmalıdır. Kırâatlerin tespit kriterlerinin o kırâatlerin tercih edilip okunurken de ele alınması ve bunun sonucunda tespiti hüccetle, tercihi hüccetinin iç içe girmesinden kaynaklı ortaya çıkan bu durumun kendi içinde tarihi bir arka planı da bulunmaktadır.^[73]

Tedvîn dönemi kırâat tespit kriterleri incelendiğinde, literatürde kırâati rivâyet eden râvilerin kişiliğiyle ilgili tercihleri ortaya koymalarından ötürü zaman zaman bunlara *Kurrâu'l-Mikyâsiyyun* da denilmiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere böyle bir durumun ortaya çıkması, söz konusu kriterlerin otantik anlamlarının birbirinden tam olarak ayrıştırılmamasındandır. Bu bağlamda çoğunluğun tercihi olan kırâat kriterlerinden müteşekkil kırâat kriterlerinin daha iyi anlaşılması önem arz etmektedir. Bu konunun daha belirgin bir hüviyete kavuşabilmesi için söz konusu kriterlerin geçirdiği değişim evrelerini tarihi seyirle birlikte bu kriterleri tespit eden müelliflere nispetle kronolojik olarak tablo halinde vermek istiyoruz.

Tespit Edenlerine Nispetle Tedvîn Dönemi Kırâat Kriterleri		
1	Arap gramerine uygun olması.	Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, Taberî, İbn Mücâhid, Mekkî, Dâni ve İbnü'l-Cezerî.
2	Kırâatin Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sadır olan bir nakle/esere dayanması.	Mekkî, Dâni, İbnü'l-Cezerî.
3	Resm-i hatta uygun olması.	Taberî, İbn Mücâhid, Mekkî, Dâni ve İbnü'l-Cezerî.
4	Tevilde sahih mezhebe uygunluk arz etmesi.	Ebû Ubeyd.
5	Kırâatin Kur'ân ve hadis tarafından desteklenmesi.	Ebû Ubeyd.
6	Kurrâların bu kırâat üzerinde icmâ ederek, kırâatin kurrâlar nezdinde yaygınlık kazanması ve yine onlar nezdinde meşhur olması.	Taberî.
7	Rivâyetleri ihtilafli olan kırâatlerin manalarının ittifak halinde olması.	Taberî.
8	Kârînin kırâati konusunda yaşamış olduğu şehrin ahalisinin mutabakatının olması.	İbn Mücâhid, Mekkî.
9	Bu mutabakatın, sağlamlık itibarıyla dil ve kırâat konusunda ehil olanların bilgisine dayanması.	İbn Mücâhid
10	Kırâatlerle alakalı bir hatta dayanması.	Mekkî.
11	Hârameyn'in kırâatine uygun olması.	Mekkî.
12	Kârînin kırâat hocalarından sema yoluyla doğrudan okuduğu kırâatlerin diğerlerine tercih edilmesi.	Dâni.
13	Kırâatin eda yönünün diğerlerine nispeten daha donanımlı olan hocalardan alınması.	Dâni.
14	Rivâyet yönünden en kuvvetlisinin seçilmesi.	Dâni.
15	Kırâatlerle ilgili rivâyetin kıyasla takdim edilmesi, eğer kıyas kırâate uyuyorsa o zaman da kıyas yönünden en güçlü olanının tercih edilmesi.	Dâni.

^[73] Dağ, *Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 175-176.

Tabloda da görüldüğü üzere müellifler, kırâatlerin Arap gramerine, Ebû Ubeyd hariç Resm-i hatta uygun olması konusuna ittifak etmişlerdir. Mekkî^[74] Dâni^[75] ve İbnü'l-Cezerî^[76] gibi müelliflerce de bu iki şarta ilave olarak kırâatin Hz. Peygamber'den (s.a.s.) gelen nakle dayanması gerektiğini doğrudan bildirmişlerdir.^[77] Ayrıca Ebû Ubeyd, tevilde sahih mezhebe uygun olmasına, kırâatin Kur'ân ve hadis tarafından desteklenmesine;^[78] Taberî, kurrâların bu kırâat üzerinde icmâ ederek, kırâatin kurrâlar nezdinde yaygınlık kazanmasına, rivâyetleri ihtilaflı olan kırâatlerin manalarında ittifak edilmesine ^[79] kanaat getirmişlerdir. İbn Mücâhid, kârînin kırâati konusunda yaşamış olduğu şehrin ahalisinin mutabakatına, bu mutabakatın, sağlamlık itibarıyla dil ve kırâat konusunda ehil olanların bilgisine dayanmasına;^[80] Mekkî, kırâatlerle alakalı bir hatta dayanmasına, Hameyn'in kırâatine uygun olması^[81] gerektiğine vurgu yapmışlardır. Son olarak Dâni, kârînin kırâat hocalarından sema yoluyla doğrudan okuduğu tüm kırâatleri diğerlerine tercih edilmesine, kırâatin eda yönünün diğerlerine nispeten daha donanımlı olan hocalardan alınmasına, rivâyet yönünden en kuvvetli kırâatin seçilmesine, kırâatlerle ilgili rivâyeti kıyasa takdim etmeyi, eğer kıyas kırâate uyuyorsa o zaman da kıyas yönünden en güçlü olanının tercih edilmesine bağlamıştır.^[82] Netice itibarıyla bu dönemim genel özelliğine bakıldığında her ne kadar ilk üç kriter yer değiştirmiş gözükse de yine ehemmiyetini muhafaza ettiği müşahede edilmiştir. Müelliflerin ilk üç maddeye yönelik tutumları konusunda aslında bir ihtilaf da söz konusu olmamıştır. Nitekim bu müelliflerin eserleri incelendiğinde satır aralarında ilk üç maddeye karşı mutabakatın varlığı fark edilecektir. Bununla beraber ilk üç maddeye ilave olarak her bir müellif ilmi birikiminin, yetiştiği kültürel çevrenin ve hatta bulunduğu coğrafi bölgenin etkisiyle de tâlî kriterlerin varlığı dikkat çekmektedir.

SONUÇ

Bu makalede kırâat geleneği içinde bilinen anlamıyla bir kırâatin sahih olarak kabul edilebilmesi için aranan şartlar ve zamanla aranan şartlarda meydana gelen değişim ele alınmıştır. İlk etapta kırâat ilminin tanımı ana hatlarıyla verilmiş

^[74] Mekkî, *el-lbâne 'an me'âni'l-kırâât*, 51.

^[75] Kamil b. Suûd b. Muteyrân el-Ca'ferîyyi Unezîyyi, *el-lhtiyârâtü'l-imami ebî Amr ed-Dâni fî ilmi'l-kırâât* (Mekke: Câmîatu Ummi'l-Kurâ Kısma'u'l-Kırâât, 2012), 141-142.

^[76] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9.

^[77] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9.

^[78] Bâlvâlî, *el-lhtiyâr*, 1/88.

^[79] Samî Muhammed Said Abdüşşekûr, "Tebrietu'l-İmami't-Taberiyi'l-Müfessiri mine't-Ta'ni fî'l-Kırâât", *Mecelle-tu'l-Câmîeti'l-İslâmiyyeti* 43/152 (2010), 40.

^[80] İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'*, 9.

^[81] Mekkî, *el-lbâne 'an me'âni'l-kırâât*, 51.

^[82] Dâni, *Câmi' u'l-beyân fî'l-kırâati's-seb'*, 71-96; Unezîyyi, *el-lhtiyârâtü'l-imami ebî Amr ed-Dâni fî ilmi'l-kırâât*, 141-155.

ardından sahih kırâatlerin tespit kriterleri, tarihsel arka planıyla birlikte sunulmuştur. Tedvin öncesi ve tedvin sonrası dönemlerdeki kırâat tespit kriterleri incelenmiş ve bu dönemlerin her birinin nevi şahsına münhasır birtakım özelliklerinin ön plana çıktığı görülmüştür. Tedvin öncesi Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde sahâbiler arasında kırâatin tespiti bağlamında henüz Hz. Osman Mushafları ortaya çıkmadığından aranan tek şart, o kırâatin Hz. Peygamber'e dayanması iken; Hz. Osman döneminde kırâat tespit kriterleri, kırâatin senedinin sahih olmasına ilave olarak Mushaf hattına uygunluk, Arap dili yönünden bir temele sahip olması gibi ilave şartların eklendiği ve bunların meşhur üç kriter olarak konumunu her daim muhafaza ettiği müşahede edilmiştir.

Tâbiinle meşhur imamlar döneminde ise müellifler, sahâbeden aldıkları ilmi veraseti koruma adına kırâat konusunda mâhir olan âlimler vasıtasıyla bütün kırâat birikimini bir araya getirmişlerdir. Böylelikle rivâyet ve vecihleri, okuyanlara nispet ederek sahih kırâatleri sahih olmayanlardan ayırmaya çalışmışlardır. Meşhur üç kritere ilave olarak kırâat imamlarının çoğunluğuna muvafakat, üzerinde ihtilaf edilmeyen âyetlere uymak, med ve benzeri konularda suhûleti tercih etmek ve şaz kırâatlerden kaçınmak gibi ilave yeni kriterler geliştirmişlerdir.

Tedvîn döneminde ise kırâat âlimlerinin hem müşafehe ile hem de kaleme aldıkları eserleri vasıtasıyla kırâat tespit kriterlerini çift yönlü bir uygulamaya tabi tuttukları anlaşılmaktadır. Bunu çift yönlü yapmakla da tercih edilen kırâatlere belirginlik kazandırmaya çalışmışlardır. Her ne kadar kriter belirleme işinin, birtakım kayıtlar alınmak suretiyle tedvîn döneminden önce başladığı görülse de tedvîn dönemiyle birlikte bu işin sistemli hale geldiği anlaşılmıştır. Mahallinde verilen tablolarda müşahede edildiği üzere bu dönem müelliflerinin sahâbe ve tâbiünden aldıkları kriterleri muhafaza etmenin yanı sıra tâbiin müelliflerine nazaran daha fazla kriter belirledikleri görülmüştür. Kriterlerin fazlalaşmasında İslâm dünyasının genişlemesinin, farklı milletlerin İslâm'a girmesinin yanı sıra müelliflerin ilmi kapasitesinin yetiştiği kültürel ve coğrafi çevrenin etkilerinin olduğu düşünülmektedir. Netice itibarıyla sahih kırâat tespit kriterleri, Hz. Peygamber (s.a.s.) ile pratize edilmiş, sahâbe tarafından müşafehe yoluyla alınmış, tâbiin ile belli bir olgunluğa ulaşmış ve tedvîn dönemi ile gelişip ve genişlemekle adeta zirveye ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

- Abduşşekûr, Samî Muhammed Said. "Tebriyetu'l-İmami't-Taberiyi'l-Müfessiri mine't-Ta'ni fi'l-Kırâât". *Mecelletu'l-Câmiati'l-İslâmiyeti* 43/152 (2010).
- Ahmed Efendi, Taşköprizâde. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-'ulûm*. thk. Kâmil Bekrî - Abdülvehhâb Ebû'n-Nûr. Kahire, 1968.
- Alemdar, Yusuf. "Kırâatlerin Ortaya Çıkışı Meselelerine Yeni(den) Bir Bakış". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 143-170.
- Askerî, Ebû Ahmed el-Hasen b. Abdillâh b. Saïd el-. *Tashîfâtü'l-muhaddissîn*. thk. Mahmud Ahmed Mîrah. Kahire: Matbaatu'l-Arabîyeti'l-Hadîse, 1402/1982.

- Aydın, Ramazan. "Türkiye'deki Farklı Kırâat Anlayışlarıyla İlgili Değerlendirmeler". *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/6 (2016), 289-306.
- Bâlvâlî, Muhammed. *el-lhtiyârü fî'l-kırââtü ve'r-resmî ve'd-dabt*. Tunus: Vizâratu'l-Evkâfî ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1418/1997.
- Bayraktutan, Osman. *Kırâatlerde Tevâtür Olgusu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Doktora Tezi, 2015.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî. *İthâfû fuzalâ' i'l-beşer fi (bi)'l-kırââtü'l-erba' ate' aşer*. thk. Şa'bân Muhammed İsmâil. Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1407/1987.
- Birışık, Abdulhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/425-432. Ankara, 2022.
- Birışık, Abdulhamit. *Kırâat İlmî ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmî' u's-sahîh*. Dimaşk: Dâru İbn Kesir, 2002.
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *Câmî' u'l-beyân fî'l-kırââtü's-seb'*. thk. Muhammed Saddûk el-Cezâirîyyi. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *Kitâbu't-teysîr fî'l-kırââtü's-seb'*. thk. Halef b. Hammûd b. Sâlim es-Sağdalî. b.y.: Dâru'l-Endülüs, 1436/2015.
- Demir, Adem. *İbn Âmir Kırâati ve Âsim Kırâatiyle Mukayesesi*. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Devâcî, Cemal Celûl. *Eseru'l-Kırââtü'l-Kur'âniyyeti fî İntâci Teaddudü'd-Delâlat*. Cezayir: Câmîatu Ahmed b. Belleh Kismu'l-Lugati'l-Arabiyyeti ve Âdâbihâ, 2015.
- Dirâz, Muhammed b. Abdullah. *Medhalu ile'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfeti, 1404/1984.
- Dûsrî, İbrahim b. Saîd. *el-Minhâc fî'l-hukmi ala'l-kırâat*. Riyad: Dâru'l-Hadâreti li'n-Neşr ve'l-Tevzîi, 1424/2003.
- Ebû Şâme, Ebû'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm el-Makdisî. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûm tete' alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Ebû'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm. *İbrâzü'l-me'ânî min hırzî'l-emânî fî'l-kırââtü's-seb'*. thk. İbrâhîm Atve İvaz. Kahire, 1402/1981.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed. *İzâhu'l-vakfi ve'l-ibtidâ*. thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan. Dimaşk: Matbûatu Mecma'il-Lugati'l-Arabiyye, 1391/1971.
- Fadlî, Abdulhâdî. *el-Kırââtü'l-Kur'âniyyetu târîhun ve ta'rîfun*. Lübnan: Merkezu'l-Ğadîr li'd-Dirâsâti ve'n-Neşri ve'l-Tevzîi, 1430/2009.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Abdu'l-Hamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Fermâvî, Abdulhay Huseyn. *Resmu'l-Mushafi ve Nuktâ*. Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyyetu, 1425/200.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Meccüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhîl*. thk. Muhammed Naîm. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1426/2005.
- Halis, Albayrak. "Kırâat Sorunu". *Dinî Araştırmalar Dergisi* 4/11 (2001), 19-34.
- Halis, Albayrak. "Taberî'nin Kırâatleri Değerlendirme ve Tercih Yöntemi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2001), 97-130.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi şevâzî'l-kırâat ve'l-izâh 'anhâ*. thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebî. Kahire: Lecnetü İhyâi Kütübü's-Sünneh, 1994.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî. *Kitâbü's-seb'a fî'l-kırâât*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1119.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm. *Mecmûu fetâvâ*. Riyad: Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vatanî, 1415/1995.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fî'l-kırââtü'l-'aşr*. thk. Ali Muhammed Debbâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Gayetü'n-nihâye fi ttabakati'l-kurrâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Müncidü'l-mukrî'in ve mürşidü't-tâlibîn*. Kahire: y.y., 1968.
- Kaddûrî, Ğânim. *Resmu'l-Mushaf dirâsetun legaviyyetun târîhiyyetun*. Bağdat: el-Lecnetu'l-Vataniyyetu li'l-lhtifâli bi-Metta'il-Karnî'l-Hâmisi Aşere'l-Hicriyyi, 1982.

- Karaçam, İsmail. Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okuma Kâideleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. Letâifü'l-işârât li fününi'l-kirâât. thk. Âmir es-Seyyid Osmân - Abdussabûr Şâkir. Kahire: y.y., 1392/1972.
- Kefeûî, Ebü'l-Beka Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî. el-Külliyât. thk. Adnân Dervîş - Muhammed el-Mısırlî. Beyrut: y.y., 1413/1993.
- Kılıç, Servet. Kirâat İliminde Mekki b. Ebî Tâlib. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Doktora Tezi, 2021.
- Mekki, Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib. el-İbâne 'an me'âni'l-kirâât. thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebî. Mısır: Dâru'n-Nehza, 1977.
- Mukrem, Abdul'âl Sâlim. Eserü'l-kirâati'l-Kur'ân'iyye fî'd-dirâsâti'n-nahvîyye. Kuveyt: Muessesetu Alî Cerrâh es-Sabâh, 1398/1978.
- Nebîl, Muhammed b. İbrahim Âli İsmail. Ilmu'l-kirâati neş'etuhu etvâruhu eseruhu fî ulûmi'sher'iyye. Riyad: Mektebetu't-Tevbeti, 1421/2000.
- Pâluvî, Abdu'l-Fettâh. Zübdetü'l-irfân. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanîfiyye, ts.
- Râfîî, Mustafâ Sâdık b. Abdîrrezzâk b. Saîd b. Ahmed b. Abdilkadir. İcâzü'l-Kur'ân. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1393/1973.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsim Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-. Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân. thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1430/2009.
- Sâgânî, Ebü'l-Fezâil Râdiyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen es-. et-Tekmile ve'z-zeyl ve's-sıla li-kitâbi Tâci'l-Luga ve Sihâhi'l-'Arabiyye li'l-Cevherî. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: Matbaatu Dâri'l-Kütüb, 1973.
- Said el-Efgânî, Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed ed-Dimaşkî. "el-İhticâc li'l-Kirâât". Mecelletu Mecmei'l-Lugati'l-Arabiyyeti 18/36 (1973).
- Sarı, Mehmet Ali. Kur'ân-ı Kerîm'i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Sehâvî, Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed. Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ. thk. Alî Hüseyin el-Bevvâb. Mekke: Mektebetu't-Turâs, 1987.
- Sehâvî, Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed. Fethu'l-vasîd fî şerhi'l-kasîd. thk. Cemâl Şerîf-Mecdî es-Seyyid. Tantâ: Dâru's-Sehâbe, 1425/2004.
- Sicistânî, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as. Kitâbü'l-mesâhif. thk. Muhibbüddîn Abdu's-Subhân. Beyrut: Dâru'l-Besâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- Subhî es-Sâlih, Subhî b. İbrâhîm. Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân. Beyrut: Dâru'l-İlmi el-Melâyîn, 1080.
- Süleyman, Haydar Muhammed. "el-Kirâatu'l-Kur'âniyyetu beyne itbâi'r-rivâyeti ve kiyâsi'l-luğâ". Mecelletu'l-Ulûmi ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye 8 (2011).
- Şâtübî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Kâsim) Kâsim b. Fîrruh b. Halef. Hirzû'l-emânî ve vehçü't-tehânî. Medine: Mektebetü Dâri'l-Hüdâ, 1431/2010.
- Şefiüddîn, Muhammed. "el-Kirâatu fî'l-Kur'âni'l-Kerîmi ve Eseruhâ fî'l-Lugati'l-Arabiyye". Dirâsâtu'l-Câmieti'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye 3/12 (2006).
- Uneziyyi, Kamil b. Suûd b. Muteyrân el-Ca'feriyyi. el-Ihtiyârâtu'l-imami ebî Amr ed-Dânî fî ilmi'l-kirâât. Mekke: Câmîatu Ummi'l-Kurâ Kismu'l-Kirâât, 2012.
- Ünal, Mehmet. "Kirâat Kriterleri Bağlamında Kirâatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı". Milet ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi 8/3 (2011), 77-114.
- Zehabî, Muhammed Hüseyin ez-. el-Vahy ve'l-Kur'ânü'l-Kerîm. Kahire: Mektebetü Vehbetün, 1406/1986.
- Zencânî, Ebû Abdullah. Târihu'l-Kur'ân. Kahire: Matbaatu Lecneti't-Te'vîli ve't-Tercumeti ve'n-Neşr, 1354/1935.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn. el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, 1404/1984.
- Zürkânî, Muhammed Azîm. Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân. Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1362/1943.